

УДК 347.65/68

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.55>

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У РУСІ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Печений О.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
член НКР ВР
ORCID: 0000-0003-1480-1864
e-mail: adonim@ukr.net*

Печений О.П. Реалізація деяких видів забезпечення виконання зобов'язання у русі спадкових правовідносин.

У підготовленій статті розглянуто та проаналізовано основні проблеми застосування поруки, інших видів забезпечення виконання зобов'язань. Розглянута їх взаємодія із спадковими правовідносинами.

У площині взаємодії поруки і спадкування автор звернув увагу на наявність у цьому виді забезпечення особистісних елементів, розкрив, у чому вони полягають. За договором поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання боржником свого обов'язку. Вказівка у нормі Цивільного кодексу України, що поручитель поручається за особу боржника, свідчить про наявність у поруці як способі забезпечення особистісних елементів. Це формулювання автор пропонує розуміти так, що поручитель поручається за виконання саме боржником, а не якимось іншою особою, будучи упевненим, що боржник це зобов'язання виконає. Таке бачення виявляється в ознаці акцесорності обсягу вимог до поручителя, оскільки у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшився обсяг відповідальності боржника, такий поручитель несе відповідальність за порушення зобов'язання боржником в обсязі, що існував до такої зміни зобов'язання. Порука якісно і по суті відрізняється від застави (іпотеки), оскільки застава носить речовий характер і користується речовим захистом. Порука відноситься до особистих видів забезпечення виконання зобов'язань, виконується конкретною особою, а правонаступництво по поруці є обмеженим саме з урахуванням її віднесення до особистих видів забезпечення. Це має важливе значення для спадкування за основним зобов'язанням.

Специфіка поруки як виду забезпечення виконання зобов'язання свідчить про наявність значної питомої ваги особистісних елементів, що якісно відрізняє поруку від інших видів забезпечення, зокрема від застави. Особистісні елементи супроводжують поруку не тільки у частині обсягу виконання, а й у площині правонаступництва, зокрема у випадку смерті поручителя. Наявність у поруці особистих та навіть фідучіарних елементів обмежує спадкове правонаступництво у зобов'язанні, яке забезпечене порукою, у випадку смерті позичальника.

Ключові слова: спадкування; реалізація права застави; порука; іпотека; забезпечення виконання; спадкові правовідносини; склад спадщини.

Pechenyi O.P. Implementation of some types of ensuring the fulfillment of obligations in the course of inheritance legal relations.

In the prepared article examines and analyzes the main problems of using a surety bond and other types of ensuring the fulfillment of obligations. Their interaction with hereditary legal relations is considered.

In the plane of interaction of suretyship and inheritance, the author drew attention to the presence of personal elements in this type of provision, revealed what they consist of. According to the contract, the

guarantor guarantees to the debtor's creditor that the debtor will fulfill his obligation. The indication in the norm of the Civil Code of Ukraine that the guarantor vouches for the person of the debtor indicates the existence of the guaranty as a way of securing personal elements. The author proposes to understand this wording in such a way that the guarantor vouches for the fulfillment by the debtor himself, and not by some other person, being sure that the debtor will fulfill this obligation.

Such a vision is manifested in the accessory nature of the scope of requirements to the guarantor, since in the event of a change in the obligation without the consent of the guarantor, as a result of which the scope of the debtor's responsibility has increased, such a guarantor is responsible for the breach of the obligation by the debtor to the extent that existed before such a change in the obligation. A surety is qualitatively and essentially different from a pledge (mortgage), since the pledge is of a material nature and enjoys material protection. Suretyship refers to personal types of guaranteeing the performance of obligations, performed by a specific person, and legal succession to the suretyship is limited precisely taking into account its classification as a personal type of guarantee. This is important for inheritance under the principal obligation.

The specificity of suretyship as a form of guaranteeing the fulfillment of an obligation indicates the presence of a significant specific weight of personal elements, which qualitatively distinguishes a suretyship from other types of security, in particular, a pledge. Personal elements accompany suretyship not only in terms of the scope of performance, but also in the area of legal succession, in particular in the event of the surety's death. The presence of personal and even fiduciary elements in the suretyship limits succession to the obligation secured by the surety in the event of the borrower's death.

Key words: inheritance; implementation of the right of pledge; bail; mortgage; enforcement; inheritance legal relations; composition of heritage.

Актуальність дослідження питань, пов'язаних наслідками відкриття спадщини після особи, яка у тій чи іншій ролі була фігурантом забезпечувальних конструкцій у зобов'язаннях зумовлена необхідністю пошуку шляхів удосконалення відповідних норм цивільного законодавства, моделюванням у судовій та договірній практиці різних підходів до застосування цих правових конструкцій при їх функціонуванні із задіянням механізму спадкування щодо зобов'язальних прав, пов'язаних із відповідними видами забезпечення. Актуальність тематики зумовлена також зростанням потреб практичного характеру у використанні забезпечувальних конструкцій, динаміка яких ускладнюються спадкуванням за основними і забезпечувальними зобов'язаннями, судові спори щодо яких мають тенденцію до кількісного зростання й ускладнення в умовах воєнних дій.

Останнім часом, незважаючи на активну фазу воєнних дій і складність ситуації, спостерігається поживлення економічної активності і підвищення кредитування. За даними голови НБУ Андрія Пишного ставка кредитування бізнесу у гривні за останній рік знизилася на 5 відсоткових пунктів, а гривнєве корпоративне кредитування зросло на 20,5%, у банків з'являється бажання відновити конкурентне середовище [1]. Це свідчить про зростання попиту на забезпечувальні конструкції, оскільки для оптимізації ризиків, що виникають при кредитуванні, у таких умовах установи банків будуть їх частіше і ширше застосовувати, розробляти методи і шляхи підвищення їх ефективності.

Постановка проблеми та стан опрацювання тематики. Динаміка зобов'язальних відносин у русі взаємодії основного зобов'язання і пов'язаного з ним забезпечувального зазнає ускладнень у ситуації, коли виникає питання заміни суб'єкта у першому чи другому зобов'язаннях з тих чи інших підстав, включаючи спадкування. Відповідно, виникає потреба дослідити вплив зміни суб'єкта одного зобов'язання на інше і навпаки, особливо у контексті спадкування прав і обов'язків за цими зобов'язаннями стосовно окремих видів забезпечення та з урахуванням їхньої специфіки.

Проблематика застосування конструкції забезпечення виконання зобов'язання у проекції на спадкові правовідносини зазнавала уваги у наших власних публікаціях, у наукових роботах як спеціалістів сфери спадкового права, зокрема І.В. Спасибо-Фатєєвої, Ю.О. Заїки, О.Є. Кухарева [2], такі і дослідників видів забезпечення виконання зобов'язань – І.Й. Пучковської, О.О. Ліпатнікової.

Але наразі потребують вирішення проблеми гармонізації цих механізмів, що ускладнилися у зв'язку із воєнними діями та економічною кризою.

Мета статті полягає у дослідженні впливу відкриття спадщини після смерті відповідної особи

(боржника, поручителя) на подальшу динаміку зобов'язальних відносин при застосуванні особистих та інших видів забезпечення виконання зобов'язань, специфіки врахування і розгляду вимог кредиторів спадкодавця до спадкоємців, визначення впливу юридичного факту відкриття спадщини на різні види правовідносин зобов'язального характеру, і забезпечувальні відносини.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія спадкування і забезпечення виконання зобов'язань може розглядатися у площині класифікації видів останніх на особисті та речові. Дана класифікація має риси дихотомії, тобто конкретні види забезпечення можуть чітко віднесені, або до речових, або до особистих. Класифікаційні критерії не є однозначно опрацьованими, але заслуговує на увагу теза, що речові та особисті види забезпечення виконання розрізняються в залежності від того, яким чином здійснюється захист порушених прав кредитора у разі порушення договірного зобов'язання боржником [3, с. 144–147]. При цьому особисті види забезпечення передбачають захист майнових інтересів кредитора завдяки діям тільки чітко визначених осіб – поручителів, гарантів, які є відповідальними за виконання зобов'язання боржником. За цим критерієм порука і гарантія відносяться до особистих видів забезпечення виконання зобов'язань. Натомість, до речових видів відноситься перш за все застава (іпотека), яка наділена речовим захистом та якісно іншим, порівняно з порукою, розподілом ризиків, оскільки і ризики, і тягар, пов'язані із предметом застави, розподіляються залежно від того, у кого перебуває предмет застави – заставодавця, заставодержателя чи їх спадкоємців (правонаступників). Законодавчий механізм розподілу ризиків у відносинах застави втілено у ч. 1 ст. 23, ч. 10 ст. 16¹ Закону України «Про іпотеку» про забезпечення дійсності іпотеки для набувача (у т. ч. спадкоємця) майна у разі переходу права власності (іншого речового права) на предмет іпотеки від іпотекодавця до іншої особи, зокрема у порядку спадкування навіть у випадку, якщо до відома набувача не доведена інформація про обтяження майна іпотекою.

Порука як вид забезпечення, як правовий інститут зобов'язального права має давню історію становлення і застосування у цивільному обороті. Залучення поручителя знайшло поширення і за часів середньовіччя, і в подальші часи, і у період буржуазних революцій. Таке відоме джерело, як Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. (підготовлено у результаті багаторічної роботи комісії під керівництвом генерального судді Івана Бороздни [4, с. 88–90]) містило чимало приписів щодо поруки, визначаючи, що це – зобов'язання на письмі чи словесно вчинене кому від кого, хто за кого в якому боргу або в чомусь іншому ручиться. Поручник звільнявся від поруки, якщо боржник без його відома і без згоди змінив контракт з вірителем. У разі смерті поручника борг міг перейти до його спадкоємців, якщо вони успадкували якісь «пожитки». Якщо ніхто з них нічого не отримав, то й від поруки звільнялися [5, с. 90].

У площині взаємодії поруки і спадкування слід звернути увагу на наявність у цьому виді забезпечення особистісних елементів та з'ясувати у чому вони полягають. За ст. 553 ЦК України поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання останнім свого обов'язку. Зважаючи на це, вказівка законодавця на те, що поручитель поручається за особу боржника, свідчить про наявність у поруці як способі забезпечення *особистих* елементів. Формулювання за виконання останнім варто розуміти так, *що поручитель поручається за виконання саме боржником*, а не якимось іншою особою, будучи упевненим, що боржник це зобов'язання виконає. Може він бути впевненим так само у його спадкоємцях? Ні, не може. Як би так було, то про це неодмінно було б зазначено у договорі поруки. Таке бачення виявляється в ознаці акцесорності обсягу вимог до поручителя, оскільки у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшився обсяг відповідальності боржника, такий поручитель несе відповідальність за порушення зобов'язання боржником в обсязі, що існував до такої зміни зобов'язання (ч. 1 ст. 559 ЦК). Дослідники цієї теми і раніше (до викладення ч. 1 ст. 559 ЦК України у редакції Закону України від 03.07.2018 № 2478-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування») обґрунтовано вказували, що зміни основного зобов'язання, які призвели або можуть призвести до збільшення обсягу зобов'язання поручителя без його згоди, не варто розглядати як підставу припинення правовідносин поруки. Більш доцільним вбачається підхід, згідно з яким у випадку зміни основного зобов'язання без згоди поручителя, якщо це спричиняє або може спричинити погіршення його майнового становища, поручитель залишається зобов'язаним на початкових умовах [6, с. 10-11].

Особистісні елементи супроводжують поруку не тільки у частині обсягу виконання, а й у площині правонаступництва, зокрема у випадку смерті поручителя.

Це знайшло свій прояв і при визначенні законодавцем підстав припинення поруки. Зокрема, за ч. 3 ст. 559 ЦК (у редакції Закону України від 03.07.2018 № 2478-VIII) порука припиняється у разі переведення боргу на іншу особу, якщо поручитель не погодився забезпечувати виконання зобов'язання іншим боржником у договорі поруки чи при переведенні боргу.

Відповідно перед теорією і практикою постає питання, яким чином вплітається у систему координат підстав припинення поруки юридичний факт смерті боржника і подальшу динаміку зобов'язальних правовідносин, у площині необхідності тлумачення ч. 1 ст. 523 ЦК України.

За смыслом аналізованої норми законодавець, на наш погляд, розглядає поруку як фідучіарний зв'язок, а тому при переведенні обов'язку вимагає згоду поручителя. Цей аргумент свідчить, що обраний сторонами у справі вид забезпечення виконання зобов'язання у меншій мірі прив'язаний до майнової сфери, а навпаки спрямований на підкреслення особливого довірчого зв'язку між поручителем та боржником.

Мотиви того, чому законодавець розглядає поруку як фідучіарний зв'язок, перебувають у площині економічного аналізу права, оскільки згода поручителя при переведенні боргу виконує функцію оптимізації його ризиків, щоб захистити поручителя від переведення боргу до неплатоспроможної особи. Деякі ознаки фідучіарності прямо не вказані у нормах ЦК (наприклад, можливість односторонньої відмови, як для договору доручення) але їх існування не виключається, а навпаки є допустимим. Законодавець прямо не вказує на оплатний характер поруки, здебільшого порука для поручителя є безоплатною, що повинно впливати і на обсяг відповідальності спадкоємців.

Аналіз підходів, що сформувалися протягом тривалого часу свідчить, що судовою практикою підтримується теза про припинення зі смертю основного боржника договору поруки і неможливість переходу в порядку правонаступництва відповідних прав і обов'язків. Так, в узагальненні практики розгляду цивільних справ, що виникають з кредитних правовідносин, підготовленому Верховним Судом України, зазначається, що у разі смерті боржника за основним зобов'язанням, яке забезпечене договором поруки, за наявності правонаступника, який прийняв спадщину, необхідна згода поручителя відповідати за нового боржника, якщо договір поруки не містить як умову згоду поручителя відповідати за виконання зобов'язання перед будь-яким новим боржником у випадку переведення боргу за основним зобов'язанням. Відповідно, за відсутності в договорі поруки згоди поручителя відповідати за правонаступника боржника у випадку невиконання чи неналежного виконання ним основного зобов'язання чи будь-якої іншої особи, покладення на нього такого обов'язку є неправомірним [7]. У подальшому перед судами виникла інша ситуація, зумовлена природою поруки, в умовах того, що багато питань цивільно-правової конструкції поруки належним чином не розроблено у доктрині. Основна теоретична проблема цивілістичного вчення про поруку полягає вже у визначенні дії, яку має вчинити зобов'язана особа (поручитель) — ключової характеристики будь-якого зобов'язання. Відповідно суперечливо кваліфікуються наслідки виконання поручителем відповідного обов'язку. Крім цього, складними є питання визначення юридичної природи поруки, підстав виникнення та припинення, розмежування обов'язку поручителя та його відповідальності тощо. У науці цивільного права існують концепції поруки, але з позицій жодної з них не можуть отримати теоретичного обґрунтування всі випадки можливого використання цієї конструкції, що зменшує її забезпечувальну цінність.

Згідно із ч. 1 ст. 523 ЦК України порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставадавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником. Не викликає сумнівів, що внаслідок смерті боржник *вибуває* із зобов'язання, але чи відбувається внаслідок смерті *заміна боржника*, є питанням, на яке немає відповіді, адже заміна боржника відбувається не внаслідок смерті, а в результаті спадкування, тобто задіяння більш складного юридичного механізму, який включає низку юридичних фактів, одним з яких є факт смерті.

Законодавець, на наш погляд, розглядає поруку як фідучіарний зв'язок, а тому при переведенні обов'язку вимагає згоду поручителя. Цей аргумент свідчить, що обраний сторонами вид забезпечення меншою мірою прив'язаний до майнової сфери, а навпаки спрямований на підкреслення особливого довірчого зв'язку між поручителем та боржником. Мотиви того, чому законодавець розглядає поруку як фідучіарний зв'язок, перебувають у площині економічного аналізу права, оскільки згода поручителя при переведенні боргу виконує функцію оптимізації його ризиків, щоб

захистити поручителя від переведення боргу до неплатоспроможної особи. Якщо ж з'ясовано, що згода поручителем не надавалася, ця функція буде мати захисний прояв для поручителя, який її не надавав.

Фідуціарний (особисто довірчий) характер відносин у договорі поруки переважає майновий і здійснює вплив на весь спектр динаміки відносин поруки, у тому числі при порушенні боржником основного зобов'язання або ж при пред'явленні позову до поручителя про стягнення заборгованості.

Щодо цього твердження можуть бути висунуті й заперечення. Зокрема у тому, що порука у порівнянні із іншими фідуціарними правочинами не містить усіх ознак такої фідуціарності, зокрема щодо можливості односторонньої відмови від такого договору, як це передбачено для класичних довірчих договорів, таких як доручення (ч. 1 ст. 1008 ЦК), комісія (ст. 1025 ЦК). Але ж порука не будується законодавцем за моделлю класичного договору, у ст. 553 ЦК України йдеться лише про договір поруки, без регламентації відносин між основним боржником і поручителем, але лише із визначенням за ст. 558 ЦК можливості оплати боржником послуг поручителя. Всі інші аспекти відносин поручителя і боржника знаходяться за межами правового регулювання ЦК України. Це дозволяє нам провести паралелі між оплатністю поруки і обсягом відповідальності поручителя. Адже, якщо порука у контексті ст. 558 ЦК є послугою, то її безоплатність для поручителя дозволяє «перекидати» ланцюжок до правил про відповідальність надавача послуг за порушення договору за підстав, визначених ст. 906 ЦК, яка якісно відрізняє оплатні і безоплатні послуги у площині відповідальності виконавця. Безумовно, обсяг виконання зобов'язання і відповідальності поручителя перед кредиторами визначається договором поруки, а не договором про надання послуг поручителем боржнику. Але нехтувати безоплатним характером поруки, його впливом на основне зобов'язання повною мірою неможливо.

За змістом ст. 523 ЦК України у разі смерті позичальника, порука припиняється навіть і тоді, коли факт смерті позичальника настав після звернення кредитора до суду із позовом про стягнення заборгованості за основним зобов'язанням, яке забезпечене саме цією порукою. Такі самі наслідки настають і у випадку, якщо смерть позичальника настала під час розгляду справи за позовом кредитора до позичальника про стягнення заборгованості.

Заміна у спірних правовідносинах особи боржника його спадкоємцями не відбувається навіть у випадку, якщо мало місце своєчасне пред'явлення вимоги до поручителя.

Висновки. Специфіка поруки як виду забезпечення виконання зобов'язання свідчить про наявність значної питомої ваги особистісних елементів, що якісно відрізняє поруку від інших видів забезпечення, зокрема від застави. Особистісні елементи супроводжують поруку не тільки у частині обсягу виконання, а й у площині правонаступництва, зокрема у випадку смерті поручителя. Наявність у поруці особистісних та навіть фідуціарних елементів обмежує спадкове правонаступництво у зобов'язанні, яке забезпечене порукою, у випадку смерті позичальника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ[^]

1. Голова НБУ *Андрій Пишиний*: Емісія гривні – це квиток в один кінець. Чому девальвує гривня, хто покриватиме дефіцит бюджету, як відновлюватиметься кредитування та коли запрацюють обмеження на розрахунки фізичних осіб? Економічна правда. 13.08.2024. <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/08/13/717914>.
2. Кухарев О.Є. Спірні питання спадкування прав на майно, обтяжене іпотекою. Судово-юридична газета. 17.12.2021. <https://sud.ua/ru/news/blog/223639-spirni-pitannya-spadkuvannya-prav-na-mayno-obtyazhene-ipotekoju>.
3. Пучковська І. Й. Про особисті та речові види забезпечення виконання зобов'язання. Актуальні проблеми приватного права: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В.П. Маслова, Харків, 19 лют. 2016 р. Харків, 2016. С. 144–147. <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12634/1/Puchkovska.pdf>.
4. Бойко І. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року. *Право України*. 1999. № 3. С. 88–90.
5. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Договірне право: Академічний курс. Львів, 2020. С. 99.

6. Михальнюк О.В. Цивільно-правове регулювання поруки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2006. С. 10–11.
7. Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з кредитних правовідносин. Узагальнення підготовлене суддею Верховного Суду України Д.Д. Луспеником та головним консультантом відділу узагальнення судової практики управління вивчення та узагальнення судової практики к.ю.н. З.П. Мельник, затверджене суддями Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 11.